

УДК 340.12

ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ В ПРАЦЯХ ЗАРУБІЖНИХ УЧЕНИХ

Ганна ОГНЕВ'ЮК,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри інтелектуальної власності
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується принцип правової визначеності, його зміст і зв'язок з іншими правовими принципами, зокрема принципами рівності й законності. Аналізуючи праці учених Австралії, Нідерландів, США, Великобританії, автор доходить висновку, що правова визначеність у працях зарубіжних науковців активно досліджується з початку ХХ століття, а відсутність його прямого конституційного закріплення не перешкоджає його застосуванню на практиці. Указується на вагоме значення правової визначеності не тільки для утвердження правопорядку, а й для ефективного економічного прогнозування господарської діяльності, оскільки правова стабільність впливає на стабільність економічну.

Ключові слова: принцип права, правова визначеність, стабільність у праві, принцип законності.

LEGAL CERTAINTY PRINCIPLE IN THE WORKS OF FOREIGN SCIENTISTS

Hanna OHNEVIUK,
Candidate of Law Sciences,
Associate Professor of the Intellectual Property Department
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

SUMMARY

The article explores the principle of legal certainty in connection with other legal principles, in particular the principles of equality and legality. When analyzing the researches of foreign scientists from Australia, Netherlands, Great Britain, USA the author comes to the conclusion that legal certainty principle appears in the beginning of XX century. And the absence of a direct constitutional norm to fix it does not prevent it from being put into practice. The importance of legal certainty is emphasized not only for the law and order, but also for the effective economic forecasting, for subjects of economic activity, since legal stability affects economic stability.

Key words: principles of law, legal certainty, stability of law, principle of legality.

PRINCIPIUL SECURITĂȚII JURIDICE ÎN SCRIERILE OAMENILOR DE ȘTIINȚĂ STRĂINI

REZUMAT

Articolul explorează principiul securității juridice. Conținutul și relația acestuia cu alte principii legale, în special principiile egalității și legalității. Analizând lucrările oamenilor de știință străini din Australia, Olanda, SUA, Marea Britanie, autorul concluzionează că securitatea juridică din lucrările oamenilor de știință străini a fost activ investigată încă de la începutul secolului ХХ, iar lipsa remedierii sale constituționale directe nu împiedică aplicarea sa în practică. Importanța securității juridice este accentuată nu numai pentru aprobarea legii și a ordinii, ci și pentru previziunea economică eficientă a activității economice, întrucât stabilitatea juridică afectează stabilitatea economică.

Cuvinte cheie: principiul dreptului, securitatea juridică, stabilitatea dreptului, principiul legalității.

Постановка проблеми. Правова визначеність є порівняно новим поняттям в українській правовій дійсності. У працях вітчизняних дослідників, визначаючи зміст цього принципу, посилаються в основному на рішення Європейського суду з прав людини, де цьому поняттю надається тлумачення й установлено його зміст. Однак відсутність ґрунтовного наукового підходу до його комплексного осмислення призводить до його відособлення, без належного аналізу зв'язків правової визначеності з принципом законності, забезпеченням рівності прав і свобод людини, з принципами юридичної відповідальності й, урешті-решт, із принципом законності. Унаслідок цього відсутнє комплексне уявлення про правову визначеність в українській правовій науці й важливим кроком на шляху заповнення цієї прогалини є аналіз праць іноземних дослідників, у яких розкриваються наукові підходи до розуміння цього

поняття. Обсяг статті не дає змоги розглянути всі наявні й доступні праці із цього питання, однак вибіркові позиції, які представлені в статті, сформовані за принципом урахування якомога більшої кількості наукових поглядів представників різних держав.

Актуальність теми дослідження. Принцип правової визначеності безпосередньо пов'язаний із забезпеченням стабільності й прогнозованості у праві, вимагає поваги до легітимних очікувань громадян. Оскільки цей принцип є новим для науки українського права, існує необхідність представлення наукових поглядів провідних зарубіжних шкіл із цього питання.

Стан дослідження. Принцип правової визначеності ставав предметом дослідження таких науковців-теоретиків права, як М. Козюбра, С. Погребняк, а також низки вчених, які досліджували верховенство права, зокрема П. Рабіновича,

С. Головатого. Окремі складники правової визначеності досліджуються й у працях галузевих дослідників – В. Комарова, О. Беляневич, В. Синчака, В. Навроцького й інших.

Метою та завданням статті є виявлення підходів до аналізу правової визначеності у вибіркових працях зарубіжних учених, виявлення їхніх поглядів на зміст і значення цього принципу, їх аналіз та узагальнення.

Вклад основного матеріалу. Нестабільність українського законодавства, його часте й подекуди безсистемне реформування негативно впливають на забезпечення демократії в Україні та дотримання вимог верховенства права. У такій ситуації увага юридичної спільноти залишається прикутою до принципів права – тих основоположних начал, які становлять фундамент правової системи. Так, у загальнотеоретичних і галузевих правових дослідженнях постійно з'являються нові роботи, присвячені принципам права. Важливим джерелом для дослідження є рішення Європейського суду з прав людини, який неодноразово виносив рішення з посиланням на принципи права, визнаючи рішення українських судів такими, що їм не відповідають. Багато разів такі рішення містили посилання на порушення принципу правової визначеності. Рішення українських судів, винесені з посиланням на чине законодавство, визнавалися неправими, такими, що порушують загальновизнані права людини, зазіхають на гуманістичні підвалини права, створюють ситуацію, коли спір, що його віддано на вирішення суду, не вичерпується винесенням остаточного рішення по справі, довго не виконується. Ці випадки в судових рішеннях Європейського суду з прав людини пов'язувалися з порушенням принципу правової визначеності.

Разом із рішеннями Європейського суду з прав людини до української правової дійсності стали проникати невідомі раніше в Україні, але усталені світовою практикою правові положення та категорії, однією з яких є права визначеність. Незважаючи на те що свою узагальнену назву права визначеність отримала відносно недавно, а для української правової науки це поняття взагалі є новим, зміст його й окремі складники-вимоги включалися до змісту інших основоположних принципів, таких як верховенство права та справедливість, і часто трактувалися в їх контексті. Відсутність дефініції, узагальненого розуміння змісту цього принципу становить проблему в його застосуванні як у наукових дослідженнях, так і на практиці. Тому є потреба звернутися до праць зарубіжних учених, де права визначеність давно стала предметом активного наукового дослідження. Подібний досвід дасть можливість зрозуміти зміст цього поняття, як його визначають зарубіжні вчені, адаптувати ці підходи до застосування в Україні.

Права визначеність набуває ситуативного тлумачення лише в межах судових рішень, наукові підходи до її визначення загалом демонструють єдність у встановленні змісту правової визначеності як принципу, однак соціально-політичні й історичні особливості розвитку тієї чи іншої країни визначають індивідуальні особливості застосування цього принципу й акцентують увагу на тих чи інших правових проблемах, уникнути які допомагає звернення до принципу правової визначеності.

Оскільки для сучасної юридичної науки в Україні важливою залишається проблема розуміння права з нормативістської чи природно-правової позиції, першою проблемою, яка стоїть на шляху застосування принципу правової визначеності, є його співвідношення з принципом законності. Постає логічне питання: з якого джерела можна отримати інформацію про зміст правового положення, як не із самого закону, з його статті, поло-

ження. У такому контексті правова визначеність можна розглядати виключно як спосіб забезпечення чіткості та прозорості правової норми, як принцип, спрямований на покращення юридичної техніки. Указівка на те, що права визначеність є загальноправовим принципом, розширює його значення й дає можливість звертатися до нього в разі наявності прогалин і невизначеностей у законодавчих актах, однак такі випадки є поодинокими. У цьому контексті варто навести думку австралійського дослідника, який зазначає таке: «Чи не найпоширенішим аргументом, який знецінює значення правової визначеності, є його уявний конфлікт із принципом законності, адже нормативний підхід стверджує, що зміст принципу правової визначеності впливає виключно з правової норми й чітко, неухильне застосування закону є єдиним шляхом досягнення справедливості та правопорядку. Право має забезпечувати визначеність і надійність, виступати проти надмірної гнучкості. Розумним видається застосовувати нормативістський підхід настільки, наскільки це є можливим для регулювання людської поведінки, оскільки так лише забезпечується передбачуваність у відносинах, чітко врегульованих правовими нормами. Виправдано застосовувати правові норми, оскільки вони є конкретними, а не абстрактними й узагальненими. Однак у питаннях більш глобальних, комплексних, де неможливо обмежитися застосуванням однієї норми, а варто застосовувати норми в сукупності, принципи ймовірно забезпечать більшу передбачуваність, ніж норми» [1, с. 8–9].

Як впливає із цього положення, відсутній конфлікт між принципом законності й принципом правової визначеності, один доповнює інший. Важливим є положення австралійського вченого й для нашої української дійсності. Принцип правової визначеності стає об'єктом посилання в судових рішеннях найвищих судових установ, часто він зазначається в рішеннях Європейського суду з прав людини, отже, ситуації, які стають предметом розгляду вищих судових інстанцій, стосуються комплексних проблемних позицій. Якщо згадати про підстави перегляду судових рішень у касаційному порядку, то очевидно, що порушення норм матеріального права є не таким очевидним. Непоодинокі випадки, коли суди різних інстанцій виносили різні рішення в межах однієї справи, і цю невизначеність мав долати касаційний суд. Отже, справи, у яких є потреба звернення до принципу правової визначеності, містять неоднозначність законодавчої позиції, без застосування принципів права вони не можуть бути вирішеними. Отже, чітке розуміння сфери застосування принципу правової визначеності дасть змогу уникнути судження щодо його конфлікту з принципом законності.

Застосовуючи метод історичного аналізу й порівняння, Поль Ноухаус аналізує принцип правової визначеності не з того моменту, як відповідна назва з'являється, а значно раніше. У полі зору дослідника постає питання співвідношення правової визначеності й справедливості. «Боротьба між правовою визначеністю і справедливістю, – каже він, – триває стільки, скільки існує право, незалежно від того, під якими термінами захована ця боротьба. У кожному разі в основі конфлікту – публічний інтерес у прозорих, справедливих і передбачуваних правових нормах, дотримання яких дасть змогу уникати правового конфлікту. Друга потреба – необхідність вирішення конкретних правових спорів адекватно, належним чином урахуовуючи особливі й унікальні обставини ситуації» [2, с. 795].

Серед чинників, які створюють необхідність у правовій визначеності, автор називає економічну причину. Тоді як початок ХХ століття ознаменувався зміною ключових ідей у філософії, мистецтві й природничих науках, право залишалося досить стабільним у цей історичний період.

Потреба у правовій визначеності пов'язана передусім із необхідністю зниження правових ризиків для бізнесу, і лише на другому плані стояла мета збереження справедливості, ефективного правосуддя, які вийшли на перший план пізніше [2, с. 797]. Низка досліджень економічного характеру особливо в частині оцінювання ризиків та економічного прогнозування розглядають правовий фактор передбачуваності. Стверджується, що від стабільності у праві залежить обчислення економічних ризиків суб'єктів господарювання. Це, без сумніву, цікаве міждисциплінарне питання може стати предметом окремого дослідження, оскільки передбачає вихід поза межі правової площини в площину економічну. Однак, беззаперечно, це підтверджує важливість і прикладне значення досліджень правової визначеності. Як прикладу наведемо лише позицію Ф. Дженіга та О. Райніша, викладену в одній із найновіших праць. Застосування загальноправових принципів в інвестиційному праві, зокрема принципу *res judicata*, що є складником правової визначеності, зміцнює правову безпеку через вимогу остаточності судових рішень, що має вагомe значення для цивільного права [3, с. 248]. Підкреслюючи вагомe значення цього принципу для інвестиційної діяльності, вони не оминають і публічні відносини, аналізуючи дотримання правової визначеності у справі про геноцид у Боснії, стверджуючи, що правова визначеність слугує забезпеченню як приватних, так і публічних інтересів.

Принцип правової визначеності притаманний не тільки праву Європейського Союзу, а й англо-американській правовій системі. Джон Лінареллі називає його фундаментальним для англійського контрактного й комерційного права. Порівнюючи американський та англійський підходи, він робить висновок, що правова визначеність залишається важливою правовою концепцією, незважаючи на невелику кількість досліджень із цього питання. Кризь призму трансформації звичаєвого права, що відбулася у XX столітті, у цих країнах з'явилися два підходи до розуміння права – англійських концептуалістів та американських реалістів. У межах цих концепцій правова визначеність розглядається так само по-різному. Однак в обох підходах передбачуваність, яка впливає з правової визначеності, – сучасна і простежувальна концепція. Авторка наводить два підходи до розуміння передбачуваності: концептуальний, що передбачає передбачуваність у праві за формою і структурою, та інструментальний, який полягає у передбачуваності, що впливає із договорів і пов'язана з економічною ефективністю [4, с. 1, 19]. Сучасні вимоги до забезпечення передбачуваності відповідають ученням відомого американського юриста Олівера Холмса Молодшого, який зазначав: «... роль юриста і правової системи в суспільстві визначається ступенем передбачуваності рішень суду. Аналізуючи вчення цього видатного правознавця, В. Титов зазначає, що право має створювати об'єктивні стандарти, які не залежать від особистих чеснот або доброї волі громадян» [5, с. 144–145]. Правова визначеність має вагомe значення для громадян, вона передбачає доступність правового припису для розуміння пересічною особою й, відповідно, указує на сферу, де роль юриста є визначальною – у складних неоднозначних ситуаціях, у пошуку відповіді в матеріальному праві, коли вона не є абсолютно очевидною.

Румунський учений Е. Чінгару пропонує цікавий підхід до розуміння правової визначеності через поняття правової безпеки. «Принцип правової визначеності, – стверджує він, – знаний як принцип правової безпеки, оскільки він складається із застережень проти невизначеності, таких як набуття чинності правовою нормою має бути передбачуваним; правові ситуації, створені в резуль-

таті запровадження правової норми, мають визначатися легко; сторони правовідносин мають бути переконані в тому, які саме правові положення будуть застосовані і що спосіб такого застосування уніфікований» [6, с. 45].

Передбачуваність, про яку писав сучасний учений, з'являється й у працях класиків американської юриспруденції. Так, Р. Дворкін замість передбачуваності вживав термін «чесне попередження» (*fair warning*). Чесне попередження вимагає, щоб закон був зрозумілим, опублікованим, щоб його можна було виконати і щоб існували такі установи, як незалежні суди, що діють відповідно до встановлених процедур, щоб контролювати випадки ігнорування або запобігати випадкам ігнорування встановлених вимог [7, с. 20].

Подібні підходи вчених у зарубіжній правовій традиції підтримуються й відповідними судовими рішеннями. Так, Конституційний Суд Бельгії формулює принцип правової визначеності як вимогу передбачуваності й доступності права, уважаючи, що суб'єкт правовідносин має обґрунтовано передбачати наслідки своїх дій, а будь-які дії, які створюють перешкоди на цьому шляху, є протиправними [8, с. 53].

Голландський науковець Ганс Грібнау вказує, що принцип правової визначеності розглядається ним як захист від неправомірного державного втручання, маючи на увазі перевищення дискреційних повноважень державних органів, що є актуальним питанням і для України. Правова визначеність, на його думку, забезпечує стабільність, незворотність дії закону, зрозумілість його положень, обов'язкове оприлюднення нормативно-правових актів. І хоч Конституція Голландії, зазначає він, не містить прямого закріплення правової визначеності, вона містить гарантії проти подібних порушень [9, с. 53].

Ця думка заслуговує на увагу й у контексті розгляду питання про нормативне закріплення принципу правової визначеності. Сучасна практика сформувалася так, що цей принцип діє через конституційне положення статті 8 Конституції України, яка закріплює принцип верховенства права, для якого правова визначеність є складником.

Зарубіжний досвід свідчить про відсутність необхідності такого нормативного закріплення, водночас змістові елементи правової визначеності, така як вимога офіційного оприлюднення нормативних актів і доведення їх до відома громадян, вимога недопустимості свавільного втручання в приватне життя громадян з боку державних органів, гарантії забезпечення прав людини в разі притягнення її до відповідальності, мають бути конституційно закріплені. Закріплення таких складників дає всі підстави стверджувати про дію цього принципу в державі навіть без його прямого конституційного згадування.

У межах ліберального підходу правова визначеність розглядається у взаємозв'язку з правами людини. Зміст права, що встановлено, дозволено чи заборонено, має визначальне значення для захисту прав і свобод людини. Чітко усвідомлюючи свої права, якими особа володіє, вона може ефективно взаємодіяти з органами влади й приватними особами. У цивільних, сімейних, трудових, господарських відносинах, у яких опиниться особа, вона співвідносить обставини та події, акти й вчинки інших людей із власними правами. З такого співвідношення з'являється впевненість у правомірності чи неправомірності поведінки, необхідною умовою цього процесу є чітке усвідомлення змісту прав, яке неможливе без дотримання вимог правової визначеності. Детальніше ці події розглядаються в праці Гарвардського професора О. Рабана [10].

Вимоги правової визначеності висувають певні гарантії протидії свавільному використанню влади з боку

держави. Зокрема, правова визначеність вимагає, щоб правові норми вчасно (наперед), належним чином приймалися й доводилися до відома громадськості; оприлюднювалися до набрання чинності й загалом були загальнодоступними; передбачає заборону встановлення ретроспективної дії правових норм, зокрема й ретроспективної відповідальності; визначає повагу до легітимних очікувань особи; вимагає незалежності судової системи, дотримання прав людини під час судового розгляду, застосування юридичної відповідальності та звернення судового рішення до виконання.

На вагомому значенні правової визначеності наголошував у роботі Джеймс Максейнер. Із посиланням на німецьких філософів права Густава Радбруха та Людовіка Бендікса вчений доводить важливість цього принципу для забезпечення правопорядку, для захисту прав та основоположних свобод людини. Правова визначеність разом зі справедливістю становить ідею самого права. Автор стверджує, що вона «необхідне для правової дійсності повітря» [11, с. 31].

Висновки. Термін «правова визначеність» з'являється в працях зарубіжних учених із варіативною термінологією – як «правова безпека», «передбачуваність», «чесне попередження». Однак усі дослідники одностайні, що питання термінології не є визначальним, хоча й потребує вирішення й установа. Правова визначеність із сукупністю своїх вимог активно використовується вже на початку ХХ століття, зберігає свою актуальність незалежно від концептуальних правових поглядів – реалізму, лібералізму тощо. Вимоги правової визначеності мають значення не тільки як правове явище, воно істотно впливає на визначеність як запоруку успішного й ефективного інвестування, для стабільності економічної системи. І, навпаки, недотримання правової визначеності формує економічні ризики.

Цей принцип ефективно взаємодіє з принципом законності та рівності. Відсутність його конституційного закріплення не перешкоджає застосуванню, через те що демократичними конституціями передбачені заборони порушення його вимог. Для України цей принцип має вагомe значення через нестабільну правову й політичну ситуацію, у якій громадяни потребують правових гарантій захисту від свавільного втручання органів влади. Правова визначеність здатна посилити повагу до юридичних механізмів урегулювання конфліктів, її вимоги обов'язкові до застосування під час притягнення особи до юридичної відповідальності, вона містить вимоги як до змісту законодавчого акта, так і до процедури його прийняття й застосування. Підходи до розуміння цього принципу,

представлені в статті, можуть стати основою для розроблення концепції правової визначеності в Україні.

Список використаної літератури:

1. John Braithwaite. Rules and Principles: a Theory of Legal Certainty. *Australian Journal of Legal Philosophy*. 2002. Volume 27. P. 1–46.
2. Paul Henrich Neuhaus. Legal certainty Versus Equity in the Conflict of Laws. *Law and Contemporary Problems*. Fall 1963. P. 795–807.
3. General Principles and the Coherence of International Investment Law: Res Judicata, Lis Penolens and the Value of Precedents. *General Principles and the Coherence of International Law*. 2019. Koninklijke Brill NV, Leiden. P. 247–296.
4. John Linarelli. Legal Certainty: a Common Law View and a Critique. Shifting meaning of *Legal Certainty in Comparative and Transnational Law*. 2017. Oxford Hart Publishing. P. 1–19.
5. Титов В. Теоретичні погляди Олівера Вендела Холмса-молодшого. *Вісник Академії правових наук*. 2010. № 3 (62). С. 137–150.
6. Ciongary Emilian. Constitutional Law connotations of Legal Certainty in the Rule of Law. *Fiat Iustitia*. 2016. № 1. P. 43–50.
7. Дворкін Р. Верховенство права: проблеми теорії і практики. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013 № 1. С. 15–23.
8. Popelier P. Five Paradoxes on Legal certainty and the Lawmaker. *Legisprudence*. Volume II. № 1. P. 53.
9. Gribnau Hans Equality. Legal certainty and Tax Legislation in the Netherlands Fundamental Legal Principles as Checks on Legislative Power: a case study. *Utrecht Law Review*. Issue 2. 2013. Volume 9. P. 53–74.
10. Ofer Raban. The Fallacy of Legal Certainty: why Vague Legal Standards may be better for Capitalism and Liberalism. URL: <https://www.bu.edu/pilj/files/2015/09/19-2RabanArticle.pdf> p. 175–191.
11. James R. Maxeiner Some Realism about Legal Certainty in the Globalization of the Rule of Law. *Houston Journal of International Law*. 2008. Vol. 31:1. P. 27–46.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Огнев'юк Ганна Зіновіївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри інтелектуальної власності Київського національного університету імені Тараса Шевченка

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Ohneviuk Hanna Zinoviivna – Candidate of Law Sciences, Associate Professor of the Intellectual Property Department of Taras Shevchenko National University of Kyiv

a.ogneviuk@gmail.com